

**Η μετάβαση από το 19ο στον 20ό αιώνα για τις πόλεις του βορειοελλαδικού χώρου
– η περίπτωση των αστικών κέντρων της δυτικής Θράκης, όπως αποτυπώνεται στις
επίσημες οθωμανικές επετηρίδες και λεξικά και στη γαλλόφωνη Επετηρίδα της
Ανατολής**

Ιωάννης Μ. Μπακιρτζής*

Ο 19ος αιώνας αποτελεί για την Οθωμανική αυτοκρατορία περίοδο έντασης των εξωτερικών περισπασμών που οδήγησαν τη χώρα σ' έναν αγώνα επιβίωσης, συνοδευόμενο από σειρά πολεμικών αναμετρήσεων, κυρίως με τη Ρωσία, κι οι οποίες απετέλεσαν επί μέρους οξύνσεις του *Ανατολικού Ζητήματος*. Παράλληλα, ως απάντηση στο αγωνιώδες ερώτημα, πώς τελικά θα καταστεί εφικτή η επιβίωση, δίδεται ως άμεση απάντηση η υιοθέτηση μεταρρυθμιστικών μέτρων στην κατεύθυνση του εκδυτικισμού, της αναδιοργάνωσης του στρατού και των αποπειρών σταδιακής παρέμβασης στην πολιτειακή συγκρότηση, ο τρόπος δόμησης της οποίας θεωρήθηκε το κύριο *explanans* της οπισθοδρόμησης και της υπανάπτυξης. Οι συνθήκες αυτές μεταβάλλονται προς το τέλος του αιώνα, αφήνοντας στους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, ιδίως τους μη Μουσουλμανικούς των Βαλκανίων, σημαντικά περιθώρια βελτίωσης των συνθηκών ζωής και των δεδομένων στο κοινωνικό κι οικονομικό *status*.

Η περίπτωση της δυτικοθρακικής παραλίας κι ενδοχώρας είναι χαρακτηριστική της ακμής των πλησιόχωρων προς λιμένες και σιδηροδρομικούς σταθμούς μικρών και μεσαίων αστικών κέντρων του βορειοελλαδικού αιγιακού χώρου. Η ανάπτυξη αυτή είναι πολυεπίπεδη και πολυσχιδής, αρχόμενη από τη δημογραφική αύξηση και συνεχίζοντας στην πρωτογενή παραγωγή την εμπορική δραστηριότητα, τη βιοτεχνική μεταποίηση, την εκπαίδευση, την κοινοτική οργάνωση, έτι δε την αστική αρχιτεκτονική ακμή.

Δε θα πρέπει, επίσης, να διαλάβουν κι οι συνθήκες του πολιτικού πλαισίου, καθώς η χαμιτική απολυταρχική εξουσία διασφάλισε εν πολλοίς τη δυνατότητα εσωτερικής πολιτικής ηρεμίας και σχετική απάλυνση των εξωτερικών περιπλοκών. Όλοι οι ανωτέρω παράγοντες εξασφάλισαν ένα οικονομικοκοινωνικό περιβάλλον ευεπίφορο σε δημιουργικές πρωτοβουλίες.

Τα δυτικοθρακικά αστικά κέντρα της Ξάνθης (*Eskice* ή *Iskece*), Κομοτηνής (*Gümülcine*), Αλεξανδρούπολης (*Dedeağaç*), και Διδυμοτείχου (*Dimetoka*) έχουν κοινά στοιχεία μεταβολής αλλά και διαφοροποιήσεις, στοιχεία σχετιζόμενα άμεσα με τη γεωγραφική τους θέση, τις συγκοινωνιακές δυνατότητες και τις παραγωγικές βάσεις τους. Ευρισκόμενες οι πόλεις αυτές στην ευθεία δύο αξόνων που σχηματίζουν ορθή γωνία, έναν με

---

* Ο Ιωάννης Μπακιρτζής υπηρετεί ως Λέκτορας στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού των Παρευξινίων Χωρών του Δ.Π.Θ. κι ασχολείται ερευνητικά με την κοινωνική κι οικονομική ιστορία ως και τον καθημερινό βίο στην ύστερη Οθωμανική αυτοκρατορία.

κατεύθυνση ανατολής – δύσης κι έναν βορρά – νότου, που τέμνονται στο λιμένα της Αλεξανδρούπολης, εδραζόμενες επί αρχαίων οδικών αξόνων και των ολοκληρωθέντων προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κλάδων του βαλκανικού τμήματος των οθωμανικών σιδηροδρόμων, ανάμεσα στους δύο μεγάλους ποταμούς, Έβρο και Νέστο, συνιστούσαν ένα αστικό, οικονομικό και πολιτισμικό δίκτυο με κοινά όσο κι ιδιάζοντα χαρακτηριστικά.

Οι αρχαίες οδεύσεις που προαναφέρθηκαν, χρονολογούμενες από τη ρωμαϊκή ήδη περίοδο, των οποίων τη χάραξη οι Οθωμανοί διατήρησαν σχεδόν πανομοιότυπη καθ' όλην την διάρκεια της *rex Ottomanica*, είναι κατά μήκος του *sol kol*, του αριστερού βραχίονα, ήτοι του άξονα Κωνσταντινούπολης – Θεσσαλονίκης¹. Η εγνωσμένη στρατιωτική αξία αυτού του δρόμου, όπως κι η στρατηγική προτεραιότητα του σιδηροδρόμου, λόγω της μείωσης των εξωτερικών περισπασμών, τους προσανατόλισαν, για την εν λόγω περίοδο, στην κατεύθυνση της χρήσης τους για τη μεταφορά ανθρώπων, αγαθών κι ιδεών, με θετικές συνέπειες για τα αστικά σημεία διέλευσης και τούτο απετέλεσε ένα εξαιρετικό πλαίσιο εμπορικής δραστηριοποίησης.

Ξεκινώντας την αναδρομή στα τέσσερα κύρια αστικά κέντρα της δυτικής Θράκης, αναφερόμαστε δι' ολίγων στις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν· κατ' αρχάς είναι τα σχετικά λήμματα από το μνημειώδες βτομο έργο του *Sami Frashëri, Kamus-ül Alâm: Tarih Ve Cografya Lûgati Ve Tabir-i Esahhiyle Kâffe-yi Esma-yi Hassa-yi Camidir*, İstanbul: Mihran Matbaasi, 1889, με τον γαλλικό υπότιτλο *Dictionnaire Universel D' Histoire et De Géographie*², κατά δεύτερον η επίσημη οθωμανική επετηρίδα του 1309 (1892), *Salname-i Devlet-i Aliye Osmaniye*, και συγκεκριμένα το κεφάλαιο που αφορά στο Βιλαέτι της Αδριανούπολης, μεταξύ των σελίδων 734-756³, καθώς και τα σχετικά λήμματα της γαλλόφωνης *Επετηρίδας της Ανατολής περί του εμπορίου, της βιομηχανίας, της διοίκησης και δικαιοσύνης, Annuaire oriental du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature*, Constantinople 1891. Τα τρία κείμενα αναφοράς είναι σχεδόν σύγχρονα μεταξύ τους, επομένως καθιστούν ευχερέστερη τη σύγκριση μεταξύ των ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων που αποτυπώνουν, και παρέχουν ένα αρκετά ευκρινές στιγμιότυπο της περιοχής

---

¹ Μετά τη διάβαση του Έβρου (*Meriç*) στο ύψος των Φερών (*Ferecik*), με πρώτο σταθμό τον προαναφερθέντα οικισμό και μέχρι το Νέστο, ο *Sol Kol* διερχόταν από τους παρακάτω δυτικοθρακικούς σταθμούς: Μάκρη (*Megri*), Μαρώνεια (*Marulye*), Κομοτηνή (*Gümülcine*) και Γενισέα (*Yenice-i Karasu*), βλ. σχετικά (Heywood 1996, 132).

² Πληροφορίες για τον *Sami* βλ. στον (Bülent Bilmez, 19-46).

³ Για το είδος αυτό των οθωμανικών πηγών βλ. το σχόλιο στη μελέτη του (Duman 2000, 20) *Nevertheless, both the devlet salnames (state yearbooks) and vilayet salnames (provincial yearbooks) present us with a tremendous amount of important data concerning the places, societies and everyday lives within the borders of the Ottoman State during the 19th and 20th centuries. Although principally describing Anatolia, Syria, Palestine, Iraq, the Arabian Peninsula, the data also covers Egypt, Tripoli (Libya) and Tunisia in North Africa, the whole of Thrace, Greece, Macedonia, Albania, Kosovo, Bosnia Herzegovina, Yugoslavia and Bulgaria, parts of the Mediterranean and Aegean Islands, and even extends to the Eastern Black Sea and Acaristan.*

στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, οπότε ολοκληρώνεται η εικόνα της εκατονταετηρίδος κι εμφανίζεται η προοπτική της επόμενης.

Η αναφορά μας στο κυρίως ζητούμενο της ανακοίνωσης ξεκινά από την Ξάνθη. Ο *İskeçe kazası* (διοικητική επαρχιακή υποδιαίρεση, διοικούμενη από *Kaymakam*) υποδιαιρείτο σε 5 *Nahiye* (διοικητικά σύνολα οικισμών) με 86 *Kariye* (οικισμούς)⁴. Η σημαντική θέση που κατέχει η πόλη στην εμπορική δραστηριότητα, επισημαίνεται εμφατικά στα χρησιμοποιούμενα κείμενα αναφοράς⁵. ο πληθυσμός της ανέρχεται στις 6.000 ψυχές, ενώ του *kaza* στις 13.000⁶. Η πρωτογενής βάση της επαρχίας είναι αδιαμφισβήτητη η καπνοπαραγωγή μια κι ο ετήσιος κύκλος καλλιέργειας και κατεργασίας του προϊόντος κινεί όλη την οικονομία της περιοχής, καθώς μέγιστο μέρος του προορίζεται για εξαγωγή. Παρ' όλο που, αορίστως, η οθωμανική πηγή αναφέρεται και στην παραγωγή σιτηρών και το γόνιμο του εδάφους, αυτολεξεί προσδιορίζεται πως: *η πηγή της περιουσίας των κατοίκων είναι ο μεγάλης ποσότητας και καλής ποιότητας καπνός*⁷. Ιδιαίτερος ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, ενώ πρωτεύουσα του *Sancak* (διοικητική ενότητα αποτελούμενη από σύνολο *kaza* και διοικούμενη από *Mutassarif*) είναι η Κομοτηνή, οι προξενικές αρχές κατοικοεδρεύουν στην Ξάνθη, στοιχείο που πιστοποιεί την άμεση σύνδεση της οικονομικής σπουδαιότητας της πόλης με τα οικονομικά ενδιαφέροντα των δυτικών δυνάμεων στην περιοχή⁸. Το επίπεδο της αστικής ανάπτυξης αποκαλύπτεται επίσης, από την ανέγερση πολυτελών κατοικιών των καπνεμπόρων, μεγάλου κινηματοθεάτρου, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, απ' όπου πέρασαν σημαντικές προσωπικότητες του ελληνικού θεάτρου, αλλά και τη λειτουργία ζωγραφικού και φωτογραφικού εργαστηρίου που μνημονεύεται στην *Επετηρίδα της Ανατολής*⁹.

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στην πόλη παρέχεται, για μεν τους Ρωμιούς, από σχολές αρρένων και θηλέων, 3 σχολεία του ελβετικού συστήματος για παιδιά ηλικίας 4-9 ετών κι ένα προπαρασκευαστικό αρρένων ηλικίας 8-12, ευεργέτημα του Ματσίνη. Για τους Μουσουλμάνους άρρενες αναφέρονται 2 σχολεία με το πολύ ενδιαφέρον σχόλιο περί του

---

⁴ (Salname-i Devlet-i Aliye Osmaniye 1309, 742)

⁵ *Ticâretgâh bir kasaba olub*, (Frashëri 1889, 937) και *Commerce très important*, (Annuaire oriental 1891, 770).

⁶ Βλ. (Frashëri 1889, 937) για τον αριθμό των κατοίκων της πόλης και (Annuaire oriental 1891, 770), για τον αριθμό των κατοίκων του *kaza*. Στο οθωμανικό κείμενο προσδιορίζεται ότι η πλειονότητα είναι μουσουλμανική κι η μειονότητα ρωμική και λουίτη: *6.000 kadar ahalisi olub, kism a'zami islam, ve kusûri rum ve sâiredir*.

⁷ *...asl ahalisinden serveti tütûn mahsûlâtıdır menba, ki memâlik-i osmaniyyede hâsil olan tütûnlerin en iyisi olub, dünyanın her tarafına ihrac olunur*. (Frashëri 1889, 937).

⁸ Αναφέρεται η ύπαρξη προξενείου της Αυστροουγγαρίας με πρόξενο τον Μ. Γεργομίλλα με έδρα τη σκάλα του Πόρτο Λάγος (*Karaağaç*), Γαλλικού, με υποπρόξενο το Ν. Βουλγαρίδη και την ίδια έδρα κι Ελληνικού στην πόλη με υποπρόξενο τον Γ. Ε. Παρθενόπουλο, καπνέμπορο ασφαλιστικό και ναυτιλιακό πράκτορα. (Annuaire oriental 1891, 770).

⁹ (Annuaire oriental 1891, 770). Ο φωτογράφος – ζωγράφος είναι ο Μιχαήλ Ευαγγελίδης, για τη ζωή και το έργο του οποίου βλ. (Γεώργιος Τσιγάρας, 247-254).

προγράμματος, ότι διδάσκονται η τουρκική, γαλλική κι ελληνική γλώσσα, μαθηματικά, ιστορία κι οι κλασσικοί Έλληνες συγγραφείς¹⁰.

Οι επαγγελματίες της πόλης προέρχονται απ' όλες τις κοινότητες, με κυριαρχούντα τα επώνυμα γνωστών καπνεμπόρων και τραπεζιτών: των αδερφών *Αλλατίνι*, του *Frédéric Charnaud*, *Μπασούδη*, *Şükrü Mehmed*, *Κοντόπουλου*, *Κούδογλου*, *Χασιρτζόγλου*, *Παρασχίδη*, *Πορτοκάλογλου*, *Στάλιου* κι αδελφών *Βαρδαλή*¹¹.

Σ' απόσταση 48 χιλιομέτρων ανατολικά της Ξάνθης, η Κομοτηνή (*Gümülcine*) είναι η έδρα του ομώνυμου *kaza* αλλά και του επίσης ομώνυμου *sancak*¹². Οι πηγές ανεβάζουν τους κατοίκους της πόλης από 12.000 ως 13.560¹³. Ως εντόπιοι καταγράφονται 10.900 και ξένοι 1.100¹⁴. Η γαλλόφωνη Επετηρίδα συγκεκριμενοποιεί ποσοστιαία τις κοινότητες με βάση τους αριθμούς των νοικοκυριών – 2.180 στο σύνολο – με 1.505 απ' αυτά τουρκικά, 500 ελληνικά, 48 αρμένικα, 50 ισραηλιτικά και 77 τσιγγάνικα. Είναι σαφής η πληθυσμιακή υπεροχή των Μουσουλμάνων, οφειλόμενη μεταξύ άλλων στην κεντρική θέση που έχει η Κομοτηνή στα θρακικά μεσόγεια κι ως οθωμανικό δημιούργημα – πυλώνας επέκτασης, που εποικίστηκε συστηματικά από τις απαρχές της οθωμανοκρατίας και προικίστηκε προσεκτικά με μνημειακής αρχιτεκτονικής τεμένη και δημόσια κτήρια¹⁵. Εκτός από την πυκνοκατοίκηση της πόλης, το ίδιο παρατηρείται και στο σύνολο του *Kaza*, ο οποίος υποδιαιρείται σε επτά *Nahiye* με 287 οικισμούς, και συνολικό πληθυσμό 69.218 ψυχών¹⁶. Ως την εποχή στην οποία αναφερόμαστε, η Κομοτηνή διατηρεί τον κεντρικό αυτό ρόλο, στοιχείο ορατό κι από τα δημογραφικά δεδομένα, παρ' όλο που σε οικονομικό επίπεδο έχουμε την αίσθηση ότι, για συγκεκριμένους λόγους που προαναφέρθηκαν, κάπως υποσκελίστηκε από την Ξάνθη, στοιχείο που υπογραμμίζεται κι από την παρουσία των προξενικών αρχών στην τελευταία¹⁷.

¹⁰ (Annuaire oriental 1891, 770)

¹¹ (Annuaire oriental 1891, 770)

¹² Το *Gümülcine Sancağı* με *Mutassarif* τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή τον *Hüseyin Rüşdü paşa*, περιλαμβάνει σύνολο επτά καζάδων: *Gümülcine*, *İskeçe*, *Sultan Yeri*, *Cebel*, *Ahi Çelebi*, *Eğri Dere* και *Darı Dere*. Βλ. (Salname-i Devlet-i Aliye Osmaniye 1309, 741-745). Για την κατά καιρούς διοικητική του διαίρεση βλ. επίσης (Birken, 1976, 99), *Gümülgine (griech. Komotini) Der Sandschak Gümülgine wurde 1879 gebildet (Salname 1297, 192) und umfaßte 1912 die kazas (Salname 1328. mal, 502 ff.) Gümülgine, Sultan Yeri (um Momcilgrad), Ahi Celebi (um Smoljan), Eskige (Xanthi). Egridere (?) und Daridere (Zlatograd)*.

¹³ Τον πρώτο αριθμό δίνει η (Annuaire oriental 1891, 769) και τον δεύτερο ο (Frashëri 1889, 3.925).

¹⁴ Για το 1891, λίγο μικρότερο αριθμό, 11.261 κατοίκων και λίγο μεγαλύτερο αριθμό νοικοκυριών, 2.415, παραθέτει στο άρθρο του ο (Turan Gökçe, 106).

¹⁵ Βλ. σχετικά (Βογιατζής 1998, 351-354). Ο (Frashëri 1889, 3.925) ποσοτικοποιεί αυτά τα στοιχεία σε 10 ιερά τεμένη, 15 μικρότερα τεμένη (*meşcid*), 2 ορθόδοξες εκκλησίες, 1 αρμενική, 1 συναγωγή, 4 μεντρεσέδες, 1 μικρή βιβλιοθήκη, 2 τεκκέδες, 4 εκπαιδευτήρια *i'dâdî-i mülkiyesi* και *mekteb ibtidâ'isi*, 15 πρωτοβάθμια σχολεία (*sıbyan mektebi*) και 125 κρήνες (η χρηματοδότηση της κατασκευής τέτοιων έργων συνιστά ένα εκ των κλασικών τρόπων εκπλήρωσης του βασικού καθήκοντος, της μουσουλμανικής ευποιίας).

¹⁶ Οι επτά ναχιγέδες είναι: *Şabhane*, *Maronye*, *Kura-i Cedid*, *Yası*, *Şeyh Câmi'*, *Kirli* και *Çakal*. Βλ. σχετικά (Frashëri 1889, 3926).

¹⁷ Οι λόγοι της αναβάθμισης, άρα και της απόκτησης πλέον «οθωμανικού» πολεοδομικού, διοικητικού και δημογραφικού χαρακτήρα της Ξάνθης είναι σαφέστατα και πολιτικοστρατιωτικής προελεύσεως, εννοούμε δε ότι, η πυρκαγιά που έπληξε τη Γενισέα το 1870, την προηγούμενη έδρα του καζά στο κέντρο του κάμπου,

Για τα εκπαιδευτικά πράγματα της πόλης, αναφέρεται η ύπαρξη οκτώ σχολείων με την εξής κατανομή: ένα αρμενικό, επτά ελληνικά (εκ των οποίων ένα αρρένων, δύο προπαρασκευαστικά αρρένων για ηλικίες 9-12, δύο για παιδιά ηλικίας 4-8 και δύο θηλέων), ένα ισραηλιτικό και τρία μουσουλμανικά. Η ιατρική περίθαλψη παρέχεται σε δύο νοσοκομεία, ένα στρατιωτικό κι ένα δημοτικό, ενώ καταμετρώνται τρεις Έλληνες γιατροί (ένας εξ αυτών της Δημαρχίας) και τέσσερις φαρμακοποιοί (τρεις Έλληνες κι ένας Αρμένιος)¹⁸.

Εξ απόψεως εμπορικής δραστηριότητας, τα εισαγόμενα προϊόντα είναι βιομηχανικά είδη, προελεύσεως αγγλικής, γαλλικής και γερμανικής· συγκεκριμένα, είδη κιγκαλερίας, κοσμήματα, ρολόγια, υφάσματα, υαλικά, εδώδιμα αποικιακά, σιδηρικά, σίδηρος, χάλυβας και δέρματα. Όλα τα παραπάνω προϊόντα ήταν εισηγμένα από εμπορικούς οίκους της Κων/πολης και της Θεσ/νίκης, ενώ ένα μέρος των βαμβακερών προέρχεται από τα κλωστήρια της Θεσ/νίκης¹⁹. Στα εξαγώγιμα είδη περιλαμβάνονται δημητριακά, κουκούλια, καπνός, καρύδια, ακατέργαστα δέρματα αιγοπροβάτων, γούνες, σταφύλια, ξυλοκάρβουνο, άλευρα, σπόροι, μουλάρια, μελισσοκέρι, μάλλινα υφάσματα, κρασιά κλπ. Τα παραπάνω είδη δείχνουν αυτό που έχει μετ' επιτάσεως τονισθεί, σχετικά με τη ζήτηση των αγροτικών προϊόντων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στις αγορές της βιομηχανικής Δύσης, προσδιορίζοντας σαφώς τον περιφερειακό της ρόλο στην καπιταλιστική οικονομία του όψιμου 19^{ου} αιώνα. Αρκεί να παρατηρήσει κανείς ότι, ενώ παράγονται πρωτογενώς κι εξάγονται ακατέργαστα δέρματα, εισάγονται κατεργασμένα, λόγω προφανώς απουσίας του σχετικού μεταποιητικού κλάδου. Σ' όλην αυτήν τη διακίνηση εμπορευμάτων μοναδικό ρόλο έπαιξε κι η διέλευση του σιδηροδρόμου από την πόλη, που διπλασίασε τις ποσότητες των μεταφερόμενων προϊόντων κατά την οθωμανική πηγή²⁰.

Η ανωτέρω διαπίστωση οδηγεί στο να αντιληφθούμε την τάση προς τη μεταπρατική οικονομία και τη συγκρότηση μιας τάξης εμπόρων εισαγωγέων, προερχόμενων κυρίοτατα από τις μη μουσουλμανικές κοινότητες (*millet*), οι οποίοι ανέλαβαν, στο πλαίσιο του ρόλου

δηλαδή του παραγωγικού πεδίου και πλησίον της παλαιάς στρατιωτικής οδού στο ύψος της διάβασης του Νέστου, κι η μεταφορά του διοικητικού κέντρου στην Ξάνθη, ήταν η μία αιτία για τον «εξοθωμανισμό» της πόλης. Η άλλη αιτία πιστεύουμε ότι σχετίζεται με καθαρά πολιτικούς παράγοντες κι εννοούμε την ενσωμάτωση της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία, το 1885. Πλέον, η μεθόριος μετακινήθηκε νοτιότερα, στις κορυφογραμμές της Ροδόπης, κι η Ξάνθη επανήυρε το στρατηγικό ρόλο που είχε κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο: αποτελούσε το κλειδί της αιγιακής εξόδου της κάθετης στην οροσειρά κλεισούρας που άνοιγε από το βορρά στη *Στενήμαχο*, στη μονή *Πετριτζονίτισσας* (*Bačkovo*), και κατέληγε στους λόφους βόρεια της Ξάνθης. Ο έλεγχος της εισόδου από το αρτισύστατο αυτόνομο βουλγαρικό κράτος έκανε απαραίτητο τον αντίστοιχο, και πιο επισταμένο μάλιστα, έλεγχο και της εξόδου από το οθωμανικό. Βλ. σχετικά (Μπακιρτζής 2002, 152).

¹⁸ (Annuaire oriental 1891, 769)

¹⁹ (Annuaire oriental 1891, 769)

²⁰ *Dede Agacdan Selânike temdid olunan demir yol hatı dahi Gümülcine'nin yanından geçmekle, ticaretini bir kat dehâ tezyid imişdir.* (Frashëri 1889, 3.925).

τους, να διεκπεραιώσουν την προμήθεια της οθωμανικής αγοράς με καταναλωτικά βιομηχανικά προϊόντα. Τούτο διακρίνεται και στην *Επετηρίδα της Ανατολής*, όπου στις μικρές δυτικοθρακικές πόλεις η τάξη αυτή συμπαρομαρτείνεται ονομαστικά στην κατηγορία των μεταπρατών (*Négociants*) και που σε κάποιες περιπτώσεις οι ίδιοι είναι και τραπεζίτες (*Banquiers*) και σε μία περίπτωση, αυτήν του Παρθενόπουλου στην Ξάνθη το ίδιο πρόσωπο είναι κι υποπρόξενος²¹.

Στον τομέα των εμπορικών συναλλαγών για την Κομοτηνή αναφέρεται στην *Επετηρίδα της Ανατολής*, μια πολύ σημαντική ετήσια εμποροπανήγυρη, την Κυριακή των Βαΐων με τις μέσες συναλλαγές να ανέρχονται στις 450.000 φράγκα²². Δε δυνάμεθα να αποσαφηνίσουμε, λόγω έλλειψης χρονικού προσδιορισμού στο οθωμανικό κείμενο, αν αυτή η εμποροπανήγυρη είναι η ίδια μ' εκείνη που αναφέρει η οθωμανική πηγή ως ζωοπανήγυρη πενθήμερης διάρκειας²³.

Σ' ό,τι αφορά τη μεταποίηση, αναφέρονται στην οθωμανική πηγή δύο αλευροβιομηχανίες, *un fabrikasi*, ενώ στην *Επετηρίδα της Ανατολής* ένας ατμόμυλος, ένα σαπωνοποιείο και 3 οινοποιεία ελληνικής ιδιοκτησίας κι ένα εβραϊκής. Από τα παραγόμενα είδη, τον αριθμό των μονάδων και τον πληθυσμό του *kaza* προκύπτει η διαπίστωση πως η προαναφερόμενη βιοτεχνική παραγωγή προορίζεται να καλύψει εγχώριες ανάγκες²⁴.

Σ' απόσταση 149 χιλιομέτρων νότια της έδρας του Βιλαετίου, της Αδριανούπολης, κείται η Αλεξανδρούπολη, το *Dedeağaz*, όπου έδρευε το ομώνυμο νεότευκτο σαντζάκι, ιδρυθέν μόλις το 1884²⁵. Η προηγούμενη διοικητική έδρα ήταν στο Διδυμότειχο. Η μεταφορά σε μια μικρή πόλη που από ψαροχώρι προήχθη σε σπουδαίο κόμβο, αναδεικνύει τη ραγδαία άνοδο εξαιτίας της προφανούς στρατηγικής θέσης της. Η ίδρυση της πόλης τοποθετείται από την οθωμανική πηγή στα 1288, δηλαδή κατά προσέγγιση στα 1872²⁶. Έχει ιδιαίτερη αξία στο

---

²¹ Στο ευρύτερο οικονομικό συμφραζόμενο, στην οθωμανική οικονομία στην οποία ανθούσε ο πρωτογενής τομέας της παραγωγής, οι εισαγωγικές – εξαγωγικές αυτές δραστηριότητες οδηγούσαν στη συσσώρευση κεφαλαίου για την τάξη των εμπόρων, αλλά επιβάρυνε την οικονομία της αυτοκρατορίας κατά τούτο, αύξανε διαρκώς το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου κι οδηγούσε όλο και περισσότερο τη χώρα στην περιφερειοποίηση και την υπερχρέωση. Βλ σχετικά (Kıray 1995, 73).

²² (*Annuaire oriental* 1891, 769)

²³ ...*senede bir kurulub beş gün devam iden hayvanat panayırı*, (Frashëri 1889, 3.925).

²⁴ (*Annuaire oriental* 1891, 769) και (Frashëri 1889, 3.925)

²⁵ Πρόσφατα διορισθείς *Mutassarif* του νέου σαντζακίου ήταν ο *Yusef Bahaeddin bey*, (*Salname-i Devlet-i Aliye Osmaniye* 1309, 748). Ο εν λόγω Οθωμανός γραφειοκράτης συστήνεται από τον (Tozer 1890, 312) ως εξής: *The governor was an educated man, who spoke French fluently, and after a brief inspection of the condemned works he restored them to me without further difficulty*. Η χρονολογία ίδρυσης του σαντζακίου στην (*Annuaire oriental* 1891, 774). Περισσότερα στοιχεία βλ. (Birken 1976, 98: *DEDEAGAC (griech. Alexandroupolis) Dedeagac soll nach EI 2.A., s.v. Dede Aghac 1883 an Stelle von Dimetoka Sandschak geworden sein. Im Salname heißt der Sandschak aber 1884 noch Dimetoka (Salname 1302, 498). Der Sandschak umfaßte 1912 die kazas (Salname 1328 mal., 509 ff.) Dedeagac, Enoz (Enez) und Sufilü (Souflion). Dedeagac wurde 1913 bulgarisch, 1919 griechisch.*

²⁶ Είναι ακριβώς η χρονιά που λειτουργούν ο σιδηροδρομικός σταθμός και το πρώτο, μικρό λιμάνι, οπότε άρχισε να δημιουργείται η πρώτη πόλη: κτήριο σιδηροδρομικού σταθμού, αποθήκες, τελωνείο, οικήματα για την

σημείο αυτό να παρακολουθήσουμε κατά λέξη τη διατύπωση του *Şemseddin Sami*: Όντας μια νέα πόλη, από τότε που κατέστη τερματικός σιδηροδρομικός κόμβος του Σιδηροδρόμου της Ρούμελης, στη διακλάδωση που γίνεται στο Κούλελι Μπουργκάζ, κάπου στα 1288, μέρα με τη μέρα προχωρεί στον τομέα των δημοσίων έργων. Η, συν Θεώ, ανοικοδόμηση ανέδειξε το λιμάνι, ενώ αναμένεται να της δοθεί ώθηση και να προχωρήσει η ανάπτυξη με την αποστράγγιση των περιβαλλόντων αυτήν τεναγών²⁷. Με πιο γλαφυρή περιγραφή ο βικτωριανός κλασικιστής περιηγητής *Henry Tozer*²⁸ αναφέρεται στην Αλεξανδρούπολη ως χωριό, λόγω του μεγέθους της, καθώς και στα περίχωρά της ως εξής: Το *Dede-agatch* είναι ένα μέρος το οποίο αργά ή γρήγορα μπορεί να επαυξήσει το ρόλο του ως διαμετακομιστικό κέντρο για το εμπόριο με την ενδοχώρα, αφού συνδέεται με διακλάδωση με την κύρια σιδηροδρομική γραμμή από το Βελιγράδι προς την Κωνσταντινούπολη. Αυτή η διακλάδωση βρίσκεται σ' ένα σημείο κοντά στην Αδριανούπολη, κι ακολουθεί την κοιλάδα του Μαρίτσα (Εβρου) για το μεγαλύτερο μέρος της απόστασης προς τη θάλασσα. Επί του παρόντος, η συχνότητα της συγκοινωνίας είναι περιορισμένη, εφόσον μόνον ένας συρμός διέρχεται κάθε δύο ημέρες. Το χωριό του *Dede-agatch* είναι εξ ολοκλήρου δημιούργημα του σιδηροδρόμου, διότι, μέχρι της στιγμής που επιλέχθηκε ως τερματικός σταθμός ούτε ένα σπίτι δεν υπήρχε, κι έχει τα κοινά ανιαρά χαρακτηριστικά όλων αυτών των τόπων με ξαφνική ανάπτυξη²⁹. Στο πίσω μέρος της περιοχής εκτείνεται μια πεδιάδα με περίπου τρία μίλια πλάτος, που φτάνει στους πρόποδες των βουνών κι είναι παρακλάδι του *Despoto Dagh* ή της Ροδόπης, της κύριας οροσειράς της ενδοχώρας. Οι καλλιεργητές του κάμπου είναι Βούλγαροι αγρότες, αλλά η χέρσα περιοχή καταλαμβάνεται από τα κοπάδια των *Wallach* και Βουλγάρων βοσκών, οι οποίοι παραμένουν εκεί κατά τους χειμερινούς μήνες, ενώ κατά τη θερμή περίοδο μεταναστεύουν προς τις υψηλότερες περιοχές. Στις παρυφές του χωριού μπορεί να δει κανείς το έδαφος να καταλαμβάνεται από πολλές καμήλες που προορίζονται για τη μεταφορά εμπορευμάτων σε περιοχές της ενδοχώρας, όπου δε φτάνει ο σιδηρόδρομος³⁰.

Ο πληθυσμός της πόλης στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, υπολογίζεται από τον Οθωμανό λεξικογράφο, σε 2.101 κατοίκους και 429 νοικοκυριά, ενώ η *Επετηρίδα της Ανατολής* τον ανεβάζει στις 3.000 κατοίκους. Εξ απόψεως δημοσίων κτηρίων έχει ένα ιερό

εγκατάσταση υπαλλήλων της διοίκησης και της εταιρείας, των εργατών του σιδηροδρόμου και του λιμανιού. Βλ. (Καραδήμου-Γερολύμπου 1997, 172).

²⁷ Το πρωτότυπο έχει ως εξής: *Pek yeni bir kasaba olub, Rumili demir yolunun Luleli Birgos (sic) mevkifinden ayırılan bir şu'benin müntehası ittihâz olunali bazı 1288 tarihinden beri günden güne kesb umran itmektedir. İnşâsı mansur olan limanının vücûdu gelmesi ve etrâfındaki bataklıkların tathîri halinde dehâ ziyâde terfi' ve tevessü edecegi memûldur.* (Frashëri 1889, 2.123).

²⁸ Για βιογραφικά στοιχεία βλ. (William Koelsch, 118-127).

²⁹ Σχετικά με την απουσία μόνιμων κατοίκων και το ελώδες του εδάφους βλ. τις πληροφορίες που παραθέτει η (Τεμπρτζίδη 2009, 35).

³⁰ (Tozer 1890, 313)

τέμενος, ένα μεστζίτ, μία ορθόδοξη και μία αρμένικη εκκλησία, στρατόνα, διοικητήριο, πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο μουσουλμανικό σχολείο, όπως ελληνικό κι αρμενικό, πολλά καταστήματα κι αποθήκες³¹. Το ολιγάνθρωπο της πόλης, τα ελάχιστα δημόσια κτήρια σε συνδυασμό με τη μεταφορά της έδρας του σαντζακιού, δείχνουν ότι η κεντρική διοίκηση ήταν διατεθειμένη να προβεί σ' όλες τις απαραίτητες ενέργειες για την ανάδειξή της σ' εξαγωγικό λιμένα της Αδριανούπολης κι όλης της ενδοχώρας του βιλαετίου· επίσης, αυτό πρέπει να συνδυαστεί με την υποβάθμιση της, 22 χιλιόμετρα νοτιανατολικά και στην αριστερή όχθη του Έβρου, κείμενης Αίνου, για την ακρίβεια του λιμανιού της από τις προσχώσεις του ποταμού³². Στα εμπόδια ανάπτυξης της Αλεξανδρούπολης είναι βεβαίως η κλιματολογική νοσηρότητα από τα έλη που σχηματίζονταν στο δέλτα του Έβρου.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες της *Επετηρίδας της Ανατολής*, το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας της Αλεξανδρούπολης περιστρεφόταν γύρω από το λιμάνι. Χαρακτηριστικό τούτου, αλλά και των ευρωπαϊκών συμφερόντων τα οποία διασταυρώνονταν στην πόλη, είναι και τα προξενεία που αναφέρονται: Αγγλικό, Αυστροουγγρικό, Γαλλικό, Ελληνικό κι Ιταλικό. Πλην της ανώτερης δημοσιούπαλληλίας του σαντζακιού που είναι μουσουλμανική, τα ονόματα των 7 μεγαλεμπόρων, των 6 ναυτλιακών και 10 ασφαλιστικών πρακτόρων είναι στην πλειονότητά τους ευρωπαϊών υπηκόων και δευτερευόντως Ρωμιών κι Αρμενίων. Οι δύο τελευταίοι έχουν στα χέρια τους κυρίως τα καταστήματα και τα τρία ξενοδοχεία της πόλης: *Constantinople*, *Globe* και *Partenon*. Οι συνδέσεις του λιμανιού έχουν ως εξής: η εταιρεία *Bell' Asia Minor* έχει άφιξη κι αναχώρηση κάθε Παρασκευή, η *Deutsche Levant Linie* κάθε τρεις εβδομάδες έχει δρομολόγια για Αμβούργο, Αμβέρσα κι άλλους προορισμούς και λιμένες μεταφόρτωσης, η *Fraissinet* κάθε Δευτέρα έχει άφιξη του δρομολογίου Μασσαλίας – Κωνσταντινούπολης, ενώ το θερινό δρομολόγιο με προορισμό την Κωνσταντινούπολη γίνεται κάθε Παρασκευή, η *Lloyd Austro – Hongrois* ανά δεκαπενθήμερο την Πέμπτη από Κωνσταντινούπολη για *Τριέστι* και την Τρίτη το αντίστροφο³³, η *Joly – Courmouli – Victora* και Σία διαθέτει ένα ρυμουλκό (*remorqueur*) που, με άφιξη κι αναχώρηση κάθε Τρίτη, εκτελεί το τοπικό δρομολόγιο Μυτιλήνη – Τένεδος – Καβάλα – Πόρτο Λάγος³⁴ και, τέλος, η οθωμανικών συμφερόντων *Mahsuse* ανά δεκαπέντε μέρες το Σάββατο από Κωνσταντινούπολη για Θεσσαλονίκη και Τετάρτη το αντίστροφο.

³¹ (Frashëri 1889, 2.123) και (Annuaire oriental 1891, 774)

³² Για την κατασκευή του σιδηροδρόμου και την υποκατάσταση της Αίνου στο συγκοινωνιακό ρόλο βλ. (Καραδήμου-Γερολύμπου 1997, 172).

³³ Ο (Tozer 1890, 354), δείχνει εκτίμηση για το ατμόπλοιο που εκτελούσε τα δρομολόγια της συγκεκριμένης εταιρείας: ... a well-appointed Austrian Lloyds steamer arrived, the accommodation of which appeared magnificent after my recent experiences.

³⁴ Το πλοίο που εκτελεί τα δρομολόγια της συγκεκριμένης εταιρείας είναι το *Semiramis*· ο (Tozer 1890, 314), δηλώνει ότι κατόρθωσε, κατόπιν σκληρών διαπραγματεύσεων με τον υπεύθυνο της εταιρείας, κι έναντι του

Λίγα χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της προαναφερόμενης διακλάδωσης του οθωμανικού σιδηροδρόμου, στη συμβολή του Έβρου με τον Ερυθροπόταμο (*Kızıl Deli*) κείται η αρχαία θρακική πόλη του Διδυμοτείχου (*Dimetoka*)³⁵. Στις αρχές της δεκαετίας του 1890, είναι πλέον μόνον έδρα *kaza*, υπαγόμενου στο σαντζάκι Αδριανουπόλεως, από την οποία απέχει προς νότον περί τα 40 χιλιόμετρα, έχοντας απωλέσει τη διοίκηση του ομώνυμου σαντζακιού, υπέρ της Αλεξανδρούπολης, λίγα έτη νωρίτερα³⁶. Στην πόλη υπάρχουν, 7 ιερά τεμένη, 3 μεστζίτια, 3 τεκκέδες, 3 εκκλησίες, 1 συναγωγή, ένα σχολείο *rüşdiyye* (δευτεροβάθμιο), 2 πρωτοβάθμια μουσουλμανικά κι ορισμένα ελληνικά, αρμενικά και βουλγαρικά. Ακόμη, υπάρχει σωφρονιστικό κατάστημα, ένα στρατιωτικό κι ένα νοσοκομείο ‘των ξένων’³⁷.

Ενδιαφέρον έχουν οι αριθμητικές αποκλίσεις των πηγών σχετικά με τον πληθυσμό της πόλης. Στο πολύ μικρής έκτασης αφιέρωμα της Επετηρίδας της Ανατολής, αναφέρεται ο αριθμός των 15.600 κατοίκων³⁸. Αφ’ ετέρου, το *Kamus-ül Alâm* αναφέρεται σε 8.707 κατοίκους με μουσουλμανική πλειονότητα, δίχως περαιτέρω λεπτομέρειες, ενώ λιγότεροι είναι οι Ρωμιοί, οι Αρμένιοι, οι Βούλγαροι, κι οι Εβραίοι. Θεωρούμε πολύ πλησιέστερο στην πραγματικότητα τον αριθμό του *Kamus-ül Alâm*, διότι πρόκειται περί μικρού *Kaza* με μόλις τέσσερις ναχιγιέδες και συνολικό πληθυσμό 26.551 ψυχές, εκ των οποίων η πλειονότητα είναι Ρωμιοί, 17.361, 8.083 Μουσουλμάνοι, 1.153 Βούλγαροι, 216 Αρμένιοι και 228 Εβραίοι³⁹.

Άξιο σχολιασμού είναι το γεγονός ότι στην πόλη είναι περισσότεροι οι Μουσουλμάνοι, ενώ στο σύνολο του καζά οι Ρωμιοί. Οι αριθμητικές αυτές αναλογίες προφανώς παγιώθηκαν από τις απαρχές της οθωμανοκρατίας στη Θράκη, εφ’ όσον το μεγάλο, νευραλγικό κι ισχυρά οχυρωμένο αστικό κέντρο εποίκιστηκε αθρόα με μουσουλμανικούς πληθυσμούς: αντιθέτως, η ύπαιθρος παρέμεινε σε χριστιανικά χέρια⁴⁰. Επίσης, δεν πρέπει να εκφύγει της προσοχής μας ο σχεδόν τετραπλάσιος αριθμός κατοίκων σε σχέση με την Αλεξανδρούπολη, που, σε συνδυασμό με τη μετακίνηση της έδρας του

ποσού των 5 £, να εκτρέψει το δρομολόγιο, ώστε το *Semiramis* να προσεγγίσει και να τον αποβιβάσει στη Σαμοθράκη.

³⁵ Βλ. απόσπασμα (Frashëri 1889, 2.216), *Dimetoka (Dimotika) Edirne vilâyet ve sancagında ve Edirne'nin 40 kilometre cenubinde kaza merkezi bir kasaba olub, Kızıl Deli nehrinin sahil yesârında yani şimalinde ve bu nehrinin Meriç ırmagında döküldigi mehal karibinda olarak, Rumili hatından büyük teşubile Dedeagacı'na müntehi olan demir yolun üzerinde güzergâh vâkidir.*

³⁶ *DİMETOKA (griech. Didymotichon) Der Sandschak Dimetoka wurde 1879 (Salname 1299, 192) aus Teilen des Sandschaks Edirne gebildet und umfaßte Uzunköprü, Sufilü (Souflion), Ortaköy (Ivajlovgrad) und Dedeagac. 1884 wurde die Hauptstadt nach Dedeagac verlegt (Salname 1303, 425). Dimetoka kam später wieder zum Sandschak Edirne, wurde 1913 bulgarisch und 1919 griechisch.* (Birken 1976, 98). Σύμφωνα με τα δεδομένα του (Salname-i Devlet-i Aliye Osmaniye 1309, 739), ο Καζάς υποδιαιρείτο σε 4 ναχιγιέδες, με 43 συνολικά οικισμούς.

³⁷ (Frashëri 1889, 2.216)

³⁸ (Annuaire oriental 1891, 775)

³⁹ (Frashëri 1889, 2.216)

⁴⁰ (Βογιατζής 1998, 327-333)

σαντζακιού, δείχνουν πιθανώς τα κριτήρια για τις επιλογές της επαρχιακής διοικητικής ανασυγκρότησης, τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, από το χαμιτικό καθεστώς.

Πέραν από τα ανωτέρω στοιχεία, πρέπει ν' αναφερθούμε και στην παραγωγική υποδομή του Διδυμοτείχου, η οποία διακρίνεται για τη βιοτεχνία κεραμικών, μάλλινων και μεταξωτών υφασμάτων και κουκουλιών, όπως ανεπτυγμένη είναι κι η υλοτομία. Μάλιστα, προκειμένου για την υφαντουργία πρέπει να επισημάνουμε ότι πρόκειται για οικοτεχνική παραγωγή κυρίως σε αμπάδες, σαγιάκια και χοντρές κάλτσες, που γίνεται από γυναίκες και προορίζεται για την εγχώρια αγορά. Εξάλλου, στην ευρύτερη περιοχή σημειώνεται η ύπαρξη ασβεστοκαμίνων, λατομείων και 8 βιοτεχνιών τούβλων και κάρβουνου. Πολύ αξιοσημείωτη είναι η ποικίλη κι εξειδικευμένη αγροτική παραγωγή που, εκτός των σιτηρών, περιλαμβάνει καπνό, βαμβάκι, σταφύλια, πεπόνια, καρπούζια, μέλι και καλής ποιότητας κρασί. Η επιτυχία στον αγροτικό τομέα οφείλεται εν πολλοίς στις καλές δυνατότητες άρδευσης που παρέχουν οι συμβαλλόμενοι ποταμοί, Έβρος κι Ερυθροπόταμος, καθώς κι ένας αριθμός από υδροφόρα ρεύματα που διασχίζουν την επαρχία⁴¹.

Αναφορικά με το εμπόριο, μεταξύ των μεγαλεμπόρων, σ' επίπεδο συμμετοχής των κοινοτήτων, παρατηρείται μεγάλο μερίδιο στους Αρμένιους (5). Επίσης, καταγράφονται 5 Ρωμιοί, ένας Μουσουλμάνος κι ένας Εβραίος⁴². Στην πόλη οργανώνεται μεγάλη ετήσια εμποροπανήγυρη, πριν το Πάσχα, καθώς κι εβδομαδιαίο παζάρι⁴³.

Αυτή είναι, αδρά σκιαγραφημένη, η κατάσταση των τεσσάρων σημαντικότερων αστικών κέντρων της δυτικής Θράκης στην είσοδο της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα. Το κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι εκτείνονται κατά μήκος του κλάδου Κωνσταντινούπολης – Θεσσαλονίκης των οθωμανικών σιδηροδρόμων της Ρούμελης. Τα δύο απ' αυτά, η Κομοτηνή και το Διδυμότειχο, άντλησαν, για το μεγαλύτερο μέρος της οθωμανοκρατίας, την αίγλη τους από τη θέση και τη σημασία τους στην αρχική επέκταση των Οθωμανών στη Θράκη, καθώς κι εποικίστηκαν προσεκτικά, ώστε ν' αποκτήσουν μουσουλμανική πλειονότητα, αλλά και τα στοιχειώδη πολεοδομικά τους χαρακτηριστικά ν' ανταποκρίνονται σ' εκείνα μιας τυπικής οθωμανικής πόλης. Ακόμη, η οικονομική τους ανάπτυξη οφειλόταν κυρίως στην αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή τους, στη λειτουργία στοιχειωδών υποδομών βιοτεχνίας κι οικοτεχνίας και στο εμπόριο. Οι δύο αυτές πόλεις διετήρησαν, επίσης, η μεν Κομοτηνή μέχρι το τέλος της οθωμανοκρατίας, το δε Διδυμότειχο μέχρι και μια τριακονταπενταετία, πριν την ενσωμάτωση στην Ελλάδα, και το ρόλο τους στη διοικητική ιεραρχική πυραμίδα των αστικών κέντρων του βιλαετίου της Αδριανούπολης.

---

⁴¹ (Frashëri 1889, 2.217)

⁴² (Annuaire oriental 1891, 775)

⁴³ (Frashëri 1889, 2.216)

Από την άλλη πλευρά, οι άλλες δύο πόλεις, η Ξάνθη κι η Αλεξανδρούπολη, βρέθηκαν σε τροχιά ακμής, εξαιτίας ιδιοσυστατικών παραγόντων που τις ευνόησαν. Η μεν Ξάνθη επωφελήθηκε από τη ραγδαία άνοδο της ζήτησης του καπνού και των τεράστιων προοπτικών, που αυτή παρείχε. Η δε Αλεξανδρούπολη στήριξε αποκλειστικά την άνοδό της στη διπλή ιδιότητα σιδηροδρομικού σταθμού – λιμένα, που της προσέφερε ασύγκριτο πλεονέκτημα συγκοινωνιακού κόμβου. Η ακμή αμφοτέρων των πόλεων συνεπήγεται ταυτόχρονα την παρακμή ανταγωνιστικών γειτονικών τους αστικών ή ημιαστικών κέντρων από τα οποία οι δύο πόλεις αφήρεσαν το σύνολο των μέχρι τότε δραστηριοτήτων τους.

Στη μεν περιοχή της Ξάνθη η Γενισέα ήταν μέχρι το 1870 η διοικητική έδρα και το κέντρο της γεωργικής παραγωγής του κάμπου και της καπνικής κατεργασίας και διακίνησης· έκτοτε η Ξάνθη την αντικατέστησε σ' όλα τα προηγούμενα, γενόμενη ταυτόχρονα και συγκοινωνιακός κόμβος και στρατηγικό σημείο ελέγχου της βουλγαροοθωμανικής μεθορίου. Στην περίπτωση της Αλεξανδρούπολης η συρρίκνωση του οικονομικού και συγκοινωνιακού ρόλου αφορούσε τη γειτονική Αίνο, ενώ η αναβάθμιση του επινείου της Αδριανούπολης επαυξήθηκε και με τη μετακίνηση από το Διδυμότειχο του διοικητικού κέντρου του σαντζακίου και παρά τη δημογραφική καχεξία της νέας έδρας.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η συνολική εικόνα των αυτοκρατορικών κτήσεων στη δυτική Θράκη συμβάδιζε με τις γενικευμένες εξελίξεις στα Βαλκάνια: η παραδοσιακή μορφή της περιοχής άλλαζε, το παλαιό συναγωνιζόταν με το νέο διαλεκτικά, άλλοτε με τη μορφή της σύγκρουσης και της βίαιης μεταβολής κι άλλοτε με την επίφαση της ήπιας ίσως κι ανεπαίσθητης διαδοχής και προσαρμογής.

Βιβλιογραφία

- Annuaire oriental du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature:* Constantinople 1891.
- Bilmez Bülent, «Sami Frashëri or Şemseddin Sami? Mythologization of an Ottoman intellectual in the modern Turkish and socialist Albanian historiographies based on «selective perception», *Balkanologie* VII (2): (2003), 19-46.
- Birken Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*: Wiesbaden 1976.
- Βογιατζής Γεώργιος, *Η πρόωμη οθωμανοκρατία στη Θράκη – Άμεσες δημογραφικές συνέπειες*: Θεσσαλονίκη 1998.
- Duman Hasan, *Osmanlı Sâlnameleri ve Nevsâlleri biblyografyası ve toplu katalogu*: Ankara 2000.
- Frashëri Sami, *Kamus-ül Alâm: Tarih Ve Cografya Lûgati Ve Tabir-i Esahhiyle Kâffe-yi Esmâ-yi Hassa-yi Camidir*: İstanbul: Mihran Matbaası 1889.
- Gökçe Turan, «Gümülcine kasabası üzerine nüfusu bazı tespitler. (XV-XIX. Yüzyıllar)», *Tarih İncelemeleri Dergisi* Volume XX (2): (2005), 79-112.
- Heywood Colin, «The Via Egnatia in the Ottoman period: The *menzilhanes* of the Sol Kol in the late 17th/early 18th century», Στο E. Zachariadou (Επιμ.) *The Via Egnatia under Ottoman rule (1380-1699)*: Rethymnon 1996, 129-141.
- Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης*: Αθήνα 1997.

- Kıray Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*: İstanbul 1995.
- Koelsch A. William, «Henry Fanshawe Tozer: A “Missing Person” in Historical Geography?», *Yearbook of the Association of Pacific Coast Geographers* 72: (2010), 118-127.
- Μπακιρτζής Μ. Ιωάννης, *Μια υπόθεση στο ιεροδικείο της Ξάνθης, Η εκκαθάριση των χρεών του υφασματέμπορου Στάθη Χασιρτζόγλου (1896)*: Ξάνθη 2002.
- Salname-i Devlet-i Aliye Osmaniye*, 1309.
- Τεμιρτζίδη Μαρία, *Από το Δεδέαγατς στην Αλεξανδρούπολη (Η ιστορία της πόλης από το 1860 έως το 1920)*, (Μεταπτυχιακή Διατριβή): Θεσσαλονίκη 2009.
- Tozer Fanshawe Henry, *The Islands of the Aegean*: Oxford at the Clarendon Press 1890.
- Τσιγάρας Χρ. Γεώργιος, «Ο αγιογράφος Μιχαήλ Ευαγγελίδης στην Ξάνθη», Στο Γ. Κ. Παπάζογλου (επιμ.), *Θράκιος – Αφιερωματικός τόμος στον Μητροπολίτη Μαρωνείας και Κομοτηνής κ. Δαμασκηνό*: Κομοτηνή 2006, 247-254.